

**ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО
ФАКУЛЬТЕТ ДОШКІЛЬНОЇ І ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ
ІМЕНІ ВАЛЕНТИНИ ВОЛОШИНОЇ**

КАФЕДРА ДОШКІЛЬНОЇ ТА ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

**на тему: ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ
МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

Студентки 2 курсу МАППЗ групи
Освітньої програми Початкова освіта.

Психологія

Спеціальності 013 Початкова освіта

Галузі знань 01 Освіта / Педагогіка

Ступеня вищої освіти бакалавра

Сорокатиук Лілії Володимирівни

Науковий керівник: **Комарівська Н.О.**,

доцентка, кандидатка філологічних наук

Кількість балів: _____ Оцінка: ECTS _____

Голова комісії _____
(підпис) (ініціали, прізвище)

Члени комісії _____
(підпис) (ініціали, прізвище)

(підпис) (ініціали, прізвище)

(підпис) (ініціали, прізвище)

ПЛАН

Вступ	3
Розділ 1. Теоретичні та методологічні основи формування екологічної культури	10
1.1. Дефінітивна характеристика основних понять дослідження	10
1.2. Проблема формування екологічної культури особистості в історії шкільної освіти й педагогічної думки.....	24
1.3. Наукові основи екологічного виховання молодших школярів у світлі сучасних потреб.....	30
1.4. Реальний стан екологічної культури молодших школярів.....	38
Розділ 2. Методичні аспекти формування екологічної культури молодших школярів на уроках української мови.....	62
2.1. Особливості екологічного виховання молодших школярів на уроках української мови.....	62
2.2. Система мовно-мовленнєвих завдань і вправ екологічного спрямування.....	70
2.3. Формування екологічної культури учнів молодшого шкільного віку засобами інтегрованих уроків.....	76
2.4. Хід й результати експериментального дослідження.....	84
Висновки	93
Список використаних джерел	98
Додатки	105

ВСТУП

Науково-технічний прогрес викликав бурхливий розвиток промисловості, сільського господарства, транспорту, зумовив появу великої кількості шкідливих речовин, побутових і виробничих відходів, що суттєво забруднюють і руйнують навколишнє середовище. Спеціалісти стверджують, що в останні десятиліття планета Земля «працює на межі» своїх біологічних можливостей щодо підтримки життєдіяльності людства.

Екологічні проблеми, з одного боку, є наслідком науково-технічного розвитку людства, а з другого – вони інтенсивно впливають на економічне становище в тій чи іншій країні або її регіоні й, щонайголовніше, на менталітет суспільства. Тобто такі важливі категорії нашого життя, як культура, освіта, екологічна ситуація й економічне становище взаємопов'язані, нерозривні й визначають майбутнє не тільки будь-якої держави, а й людського суспільства в цілому.

Реально покращити стан навколишнього середовища можна лише в тому випадку, коли масова свідомість визнає своєю цінністю любов до природи, коли практичне ставлення до неї буде регулюватися екологічною вихованістю екологічно свідомого населення.

Людство почало усвідомлювати небезпеку наслідків техногенної діяльності для життя на Землі. Люди все частіше звертаються до народних традицій, які спрямовані на гармонізацію взаємин людини з природою, її високу духовність, допомагають формувати екологічну свідомість та культуру розумного природокористування. Учись у природи, спостерігай за її життям – ця мудра філософія народу, що знайшла широке відображення в народних прислів'ях, казках, легендах, піснях, народному календарі й обрядовості, має використовуватися для виховання та навчання молодшого покоління. Проблема виховання людини, здатної гармонійно взаємодіяти з природним середовищем, що її оточує, розглядається в умовах сьогодення як одна з найбільш пріоритетних. Отже, ідеться про створення могутньої

системи виховання, впливів, спрямованих на організацію мислення сучасної особистості та формування в неї правильного емоційно-цілісного ставлення до світу, екологічного світогляду.

Сьогодні формування екологічного світогляду, екологічної культури особистості та суспільства, гармонізація взаємовідносин між природою і людиною стали нагальними завданнями школи, про що свідчать державні та урядові документи з питань освіти. У Програмі дій «Порядок денний на XXI століття» наголошується, що освіта має вирішальне значення у сприянні, сталому розвитку і розширенні можливостей країн у вирішенні питань навколишнього середовища і розвитку. Вона повинна стосуватися проблем динаміки фізичного (біологічного), соціально-економічного, духовного середовища і розвитку людини, бути невід'ємним елементом усіх дисциплін, використовувати всі формальні й неформальні методи та ефективні засоби комунікації.

Суспільству сьогодні потрібні виховані, грамотні та культурні в екологічному відношенні люди. Усвідомлюючи, що людство не може не втручатися в природу, необхідно відшукувати нові шляхи, технології виробництва, за яких припиниться необдуманий та безвідповідальний тиск на навколишнє середовище, будуть враховуватись вимоги екологічних законів. Саме тому так важливо розпочати екологічне виховання з дитячого, ще дошкільного та молодшого шкільного віку. Діти сприймають на віру все сказане вихователем та вчителем, думка педагога є для них більш ваговою, ніж думки друзів-однолітків, інших дорослих. Вони більш емоційні, ближче до серця сприймають негаразди інших, сильніше співпереживають.

У формуванні екологічної свідомості відповідальна роль належить початковій школі, яка є однією з перших ланок становлення людини–громадянина. Це, в свою чергу, вимагає удосконалення самого процесу шкільної екологічної освіти і виховання, який має бути спрямований на формування у дитини знань наукових основ природокористування, необхідних переконань і практичних навичок, певної орієнтації й активної

життєвої позиції в галузі охорони, збереження і примноження природних багатств.

Екологічне виховання школярів стає одним із головних завдань сучасної загальноосвітньої школи. Воно має на меті формування в учнів переконань у необхідності природоохоронної діяльності та відповідального ставлення до природи. Доведено, що чим раніше діти включаються у цей процес, тим більш прогнозованим буде його результат. Тому важливо починати екологічне виховання вже з перших днів дитини в школі. Дітям цієї вікової категорії властиві високий пізнавальний інтерес, допитливість, спостережливість, бажання пізнавати та доглядати за природними об'єктами.

Основні риси характеру особистості формуються у ранньому дитинстві, і спілкування з природою має у вихованні дитини першорядне значення. Молодші школярі виявляють найбільший інтерес саме до природи, часто прагнуть утримувати вдома живу істоту, що стає основою для формування дбайливого ставлення до усього, що їх оточує. В. Сухомлинський писав, що якщо добрі почуття невиховані в дитинстві, їх ніколи не виховаєш... У дитинстві людина повинна пройти емоційну школу – школу виховання добрих почуттів. Такою «школою» є, передусім, природа, навколишній світ. Таким чином, саме спілкування з природою відіграє першорядну роль у вихованні основних рис особистості молодшого школяра.

Отже, основи екологічної культури, екологічної свідомості повинні бути закладені в початковій ланці освіти. Програмовий матеріал початкових класів з «Я досліджую світ» містить певний обсяг інформації про неживу та живу природу, проте він недостатній для формування екологічної вихованості. Для успішного екологічного виховання молодших школярів необхідно вичленити екологічний потенціал кожного навчального предмета. У процесі вивчення різних навчальних предметів молодші школярі мають засвоїти знання про взаємозв'язок і взаємовплив живої і неживої природи, природи і виробничої діяльності людей та необхідність мінімального втручання людини у природні процеси, які у випадку недбалого ставлення

можуть стати незворотними і некерованими.

Розраховувати на вирішення проблеми екологічного виховання можна тільки за умови взаємодії класно-урочної форми, екскурсій, позанавчальних і позашкільних заходів. Неможливо розв'язати проблему також без урахування міждисциплінарних зв'язків шкільних предметів, серед яких одне з провідних місць посідає навчальна дисципліна «українська мова».

Праці видатних зарубіжних і вітчизняних педагогів Я. Коменського, Г. Сковороди, С. Русової, В. Сухомлинського та ін. свідчать про важливість значення вивчення природи ще з дитинства. Проблема суперечливих відносин людського суспільства і природного середовища не нова.

У сучасній педагогіці проблема екологічного виховання залишається однією з пріоритетних. Формування ставлення до природи з різних позицій досліджувалося багатьма вченими (І. Бех, Г. Костюк, В. М'ясищев). Теоретичними основами формування екологічної культури займаються В. Крисаченко, В. Вербицький, Н. Коваль, І. Лебедь, Є. Писарчук, Г. Марочко та ін. У працях вчених аналізуються еколого-естетичні, морально-етичні, світоглядні, природно-наукові аспекти екологічної освіти і виховання; нетрадиційні методи екологічного виховання розробляють О. Листопад і В. Борейко. Питанням екологічного виховання школярів присвячено праці Н. Пустовіт, С. Якименко та ін., у яких проблема виховання дитини засобами природи пов'язується із з'ясуванням особливостей формування екологічних знань, побудови еколого-виховної роботи, а також із розкриттям ціннісних, нормативних та діяльнісних аспектів.

Проте питання реалізації завдань екологічного виховання засобами гуманітарних навчальних дисциплін залишається поза увагою фахівців. Зокрема, екологічному вихованню школярів на уроках української мови присвячені лише окремі статті, що становлять, в основному, фрагментарний досвід практичної роботи (С. Гах, Т. Грицина, О. Зарицька, А. Козьмін,

О. Корзун, О. Купрій, О. Кучерук, Т. Пасічник, Г. Підлужич, С. Якименко, О. Яковенко).

Сучасний розвиток суспільства вимагає інтенсифікації екологічного виховання, пошуку нових шляхів і методів формування екологічної культури на початковому етапі соціалізації дитини. Актуальність та недостатній рівень розробки визначеної проблеми в теорії та освітній практиці зумовили вибір нами теми дипломного дослідження: «Формування екологічної культури молодших школярів на уроках української мови».

Об'єкт дослідження – процес екологічного виховання дітей молодшого шкільного віку.

Предмет дослідження – система роботи з формування екологічної культури на уроках української мови в початковій школі.

Мета нашого дослідження – теоретично й методично обґрунтувати можливості екологічного виховання та формування екологічної культури молодших школярів у процесі вивчення української мови.

Гіпотеза дослідження: формування екологічної культури молодших школярів буде значно ефективнішим, якщо воно здійснюватиметься цілеспрямовано, систематично, з використанням усіх ланок освітнього процесу, в тому числі й екологічно-виховного потенціалу навчального предмета «Українська мова».

Відповідно до мети та гіпотези дослідження, були встановлені такі **завдання:**

1. З'ясувати стан дослідженості проблеми формування екологічної культури молодших школярів у науково-педагогічній і методичній літературі; розкрити зміст і завдання екологічної освіти й екологічного виховання.

2. Визначити критерії, показники та схарактеризувати рівні сформованості екологічної культури молодших школярів.

3. Теоретично обґрунтувати й експериментально перевірити значення і місце уроків української мови в формуванні екологічної культури учнів,

визначити методи і форми екологічного виховання на уроках української мови в початкових класах.

4. Розробити систему вправ і завдань, спрямованих на формування екологічної культури молодших школярів та експериментально перевірити її ефективність.

У процесі дослідження нами використано комплекс науково-педагогічних **методів**: вивчення літературних джерел; узагальнення передового педагогічного досвіду; цілеспрямоване педагогічне спостереження; анкетування, бесіди, вивчення й аналіз результатів діяльності учнів, продуктів їхньої творчості тощо.

Наукова новизна полягає в тому, що висвітлено наукові основи екологічного виховання молодших школярів у світлі сучасних потреб; досліджено реальний стан екологічної культури молодших школярів; визначено особливості екологічного виховання молодших школярів на уроках української мови; розроблено систему мовно-мовленнєвих завдань і вправ екологічного спрямування.

Практичне значення отриманих результатів дослідження полягає у вивченні й узагальненні педагогічних засад екологічного виховання молодших школярів; розроблені та запроваджені в освітній процес початкової школи методичних матеріалів (мовні ігри, завдання, вправи, конспекти уроків та ін.), які можуть бути використані студентами під час проходження практики.

Експериментальна база нашого дослідження: ЗЗСО «Ліцей №1 смт Муровані Курилівці Могилів-Подільського району Вінницької області». Для дослідження було обрано два класи (експериментальний – 3-Б (31 дитина), контрольний – 3-А (32 дитини).

Результати дослідження були *апробовані* на різного рівня науково-практичних конференціях:

- XXI міжуніверситетській студентській науково-практичній конференції «Актуальні питання культури мовлення» (21 лютого 2024 р.,

м. Вінниця) (тема: «Формування екологічної культури молодших школярів на уроках української мови»);

- Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції «Наукові перспективи та методичні інновації в розвитку початкової освіти» (м. Вінниця, ВДПУ імені Михайла Коцюбинського, 18 квітня 2024 р.) (тема: «Екологічного виховання молодших школярів на уроках української мови»);

- VIII Міжнародній науково-практичній Інтернет-конференції «Актуальні проблеми формування творчої особистості педагога в контексті наступності дошкільної та початкової освіти» (Вінниця, ВДПУ імені Михайла Коцюбинського, 27-28 березня 2024 р.) (Тема: «Використання мовно-мовленнєвих завдань і вправ екологічного спрямування на уроках української мови»).

За матеріалами дослідження опубліковано статті:

1. Сорокатиюк Лілія. Екологічного виховання молодших школярів на уроках української мови. *Наукові перспективи та методичні інновації в розвитку початкової освіти: збірник матеріалів I Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції* (м. Вінниця, ВДПУ імені Михайла Коцюбинського, 18 квітня 2024 р.) / редкол.: Н. Олійник, В. Імбер, Н. Казьмірчук, Г. Кіт, Н. Комарівська, Л. Любчак, Н. Стахова, Ю. Бондар; за заг. ред. Н. Олійник. Вінниця, 2024. Вип. 1. С. 444-448.

2. Сорокатиюк Лілія. Використання мовно-мовленнєвих завдань і вправ екологічного спрямування на уроках української мови. *Актуальні проблеми формування творчої особистості педагога в контексті наступності дошкільної та початкової освіти: збірник матеріалів VIII Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції* (Вінниця, ВДПУ імені Михайла Коцюбинського, 27-28 березня 2024 р.). Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2024. Вип. 13. С. 214-217.

Дипломна робота складається із вступу, двох розділів, висновків, списку використаної літератури, додатків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Байбара Н.П. Методика викладання природознавства у початкових класах. Київ: Освіта, 2001. 424 с.
2. Бех І. Інтеграція як освітня перспектива. *Початкова школа*. 2002. №5. С.5-6.
3. Біда О.А. Природознавство і сільськогосподарська праця : Методика викладання. Київ: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2000. 400 с.
4. Білик Л. Стратегія виховання екологічної свідомості. *Рідна школа*. 2003. № 2. С.19-20.
5. Бондар Л. Уроки мислення серед природи у педагогічній спадщині В.О.Сухомлинського. *Початкова школа*. 2005. № 9. С.12-14.
6. Бондарчук Т. Формування екологічної культури. *Початкова освіта*. 2004. №14. С.5-6.
7. Бурян О. Узагальнюючий досвід екологічного виховання. *Рідна школа*. 2001. № 6. С.69-71.
8. Василенко В.А., Фоломкіна Н.О. Природа як засіб розумового виховання у творчій спадщині В.Сухомлинського. *Початкова школа*. 2003. № 9. С.65-6.
9. Василенко Г. Екологічна освіта та виховання. *Початкова школа*. 2007. № 6. С.6-8.
10. Васильченко І. Екологічне виховання у початковій школі. *Початкова освіта*. 2005. №11. С.36-48.
11. Вашуленко М.С., Дубовик С.Г. Українська мова: Підручник для 2 класу. Київ, «Освіта». Ч. 1. 2019. 144 с.
12. Вашуленко М.С., Васильківська Н.А., Дубовик С.Г. Українська мова: Підручник для 3 класу. Київ: Видавничий дім «Освіта», Ч. 1. 2020. 160 с.

13. Ващенко Г. Виховний ідеал: підруч. для педагогів, виховників, молоді і батьків. Т. 1; Пед. т-во ім. проф. Г. Ващенка. 3-є вид. Полтава: Полтав. вісн., 1994. 191 с.

14. Вербицький В.В. Нам – 70. А насправді... *Рідна школа*. 1995. № 10-11. С.6.

15. Вербицький В. Соціально-педагогічна концепція екологічної освіти «Сім'я – дошкільна установа – школа – позашкільний та вищий навчальні заклади». *Початкова школа*. 2007. № 6. С. 1-6.

16. Вікова та педагогічна психологія: Навч. посіб. / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. Київ: Просвіта, 2001. 416 с.

17. Войтович А.Ю. Екологічне виховання учнів початкових класів в Україні та Європі: компаративний аспект. *Молодь і ринок*: щомісячний науково-педагогічний журнал. 2016. № 2 (133) лютий. С. 149-154.

18. Волкова А.С. Екологічне виховання школярів. Київ: Знання, 1985. 46 с.

19. Волкова Н.П. Педагогіка. Київ: Вид. Центр «Академія», 2001. 575 с.

20. Вороніна Л. Екологічне виховання: сучасні аспекти. *Шкільний світ*. 2002. № 3. С.3.

21. Гаркова К. Використання ігрових методик в екологічному вихованні. *Початкова школа*. 2001. № 9. С.1.

22. Гах С.Б. Колективна побудова казки за враженнями від уроку мислення в природі. «Пролісок». Урок 6 (1 клас). *Бібліотека вчителя початкової школи*. 2000. № 1-2. С.23-24.

23. Гладюк Т. Ідеї формування екологічної культури молодших школярів у педагогічній спадщині В. Сухомлинського. *Наукові записки Тернопільського держ. пед.ун-ту*. Серія: Педагогіка. Тернопіль. 2002. Вип.5. С.56-59.

24. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 1997. 376 с.

25. Горобаха Н.М. Виховання екологічної культури дітей: Посібник для вихователів дошкільних закладів та вчителів початкових класів. Рівне, 2001. 212 с.
26. Грицина Т. Екологічна освіта молодших школярів під час вивчення рідної мови. *Початкова школа*. 2007. № 6. С.36-38.
27. Державна національна програма «Освіта». URL: <http://surl.li/hgaska>
28. Державний стандарт початкової загальної освіти. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/derzhavni-standarti>
29. Дудік Г., Шабликіна В. Формування екологічної свідомості дітей починається з малку. *Початкова школа*. 2007. № 6. С.19-21.
30. Дужук С. Використання казки в екологічному вихованні учнів. *Початкова школа*. 2007. № 6. С.38-39.
31. Екологічне виховання молодших школярів: Навчальний посібник для студентів педагогічних факультетів і вчителів початкових класів / О.А.Біда, Г.П.Волошина, В.П.Гонзуль та ін. Київ: Науковий світ, 2002. 336 с.
32. Запольська Г. Спогади останнього листочка: Твір-казка. *Початкова освіта*. 2007. №38. С.17-18.
33. Запорожан З.Є. Екологія в початковій школі. Вид. 2-е, доп. і переробл. Кам'янець-Подільський, 2005. 252 с.
34. Зарицька О. Весна-красна: Урок-панорама. Розвиток зв'язного мовлення з елементами природознавства та народознавства. *Початкова освіта*. 2004. № 5. С. 16-17.
35. Іванова О. Формування екологічної культури. *Початкова школа*. 1998. № 8. С. 40–42.
36. Інтегрований урок в початковій школі / За ред. С.Нагребецької. Київ: Шкільний світ, 2007. 127 с.
37. Карпенчук С.Г. Теорія і методика виховання. Київ: Вища школа, 1997. 303 с.
38. Ковальчук Г.В. Виховання екологічної свідомості. *Початкова школа*. 1999. №10. С.17-19.

39. Козьмін А. Цей чарівний, казковий, загадковий ліс: Відкритий інтегрований урок. *Розкажіть онуку*. 2007. №3. С.114-116.

40. Комарівська Н.О. Зарубіжна дитяча література. Хрестоматія. У 2 кн.: навч. посіб. Вінниця: ТОВ «Ландо ЛТД», 2010. Кн. 1. 468 с.; Кн. 2. 672 с.

41. Концепція екологічної освіти України. *Нормативно-правове забезпечення освіти*. У 4 ч. Харків: Основа, 2004. Ч.1. С.107-128.

42. Концепція національного виховання. *Рідна школа*. 1996. № 6. С.18-26.

43. Коновальчук І.І. Професійне та соціальне становлення майбутніх фахівців в інноваційному середовищі вищого навчального закладу. *Інноваційні підходи до виховання студентської молоді у вищих навчальних закладах* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. / за ред. О.А. Дубасенюк, В.А. Ковальчук. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. С. 271-277.

44. Корзун О. Складання художнього опису лелеки: Інтегрований урок розвитку зв'язного мовлення, читання і природознавства. *Початкова школа*. 2004. №11. С.15-16.

45. Коренева І. Правові аспекти екологічного виховання. *Початкова школа*. 1999. № 10. С. 19-20.

46. Кравець Н.С. Активізація пізнавальної діяльності молодших школярів в умовах їх екологічного виховання. *Обрії*. 2012. № 1 (34). С. 86-90.

47. Крамаренко А. Підготовка викладачів до розвитку в майбутніх учителів початкової школи потребо-мотиваційної спрямованості еколого-педагогічної діяльності. *Теорія та методика управління освітою*. – 2013. Вип. 10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ttmuo_2013_10_15

48. Крисаченко В.С. Екологічна культура (теорія і практика) / В.С.Крисаченко. Київ: Заповіт, 1996. 350 с.

49. Кудрик В., Стаюк Л. Екологічне виховання учнів молодшого шкільного віку як педагогічна проблема. *Наук. записки Тернопільського держ. пед. ун-ту. Серія: Педагогіка*. Тернопіль. 2001. Вип. 5. С.100-103.

50. Курилович А.Ю. Екологічне виховання учнів початкових класів як педагогічна проблема. *Наукові записки* : зб. наук. ст. / М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова. Київ: Вид-во НДУ ім. М.П. Драгоманова, 2014. Вип. СХVIII (118). – (Серія педагогічні та історичні науки). С. 130-136.

51. Кутова Н. Шляхи вдосконалення екологічних знань, умінь і навичок. *Рідна школа*. 2001. № 6. С.60-61.

52. Майхрук М. Природа навколо нас. Загадки, вірші, прислів'я та приказки. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2007. 136 с.

53. Мальчикова І. Особливості екологічного виховання дітей молодшого шкільного віку. *Таврійський вісник освіти*. 2013. № 3 (43). С. 133-140.

54. Мелаш В. Екологія для молодших школярів. *Початкова школа*. 2001. № 3. С.47-49.

55. Навчально-виховна концепція вивчення української (державної) мови. *Дивослово*. 1994. № 7. С.28-33.

56. Нова українська школа: концептуальні засади реформування середньої школи. URL: <http://surl.li/lrxvsg>

57. Нова українська школа: poradnik dla vchytelja / Під заг. ред. Бібік Н. М. Київ: ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2017. 206 с.

58. Павлюк С., Шмаль В. Екологія душі школяра – екологія природи. *Початкова школа*. 2007. № 6. С.16-18.

59. Палюх З. Погляди Я.Ф.Чепіги на моральне виховання дітей. *Початкова школа*. 1997. № 9. С.44-47.

60. Пасічник Т. Екологічне виховання на уроках мови. *Дивослово*. 2007. №7. С.2-4.

61. Підлужич Г. Екологічне виховання на уроках позакласного читання у 3-4 класах. *Початкова школа*. 1997. № 12. С.45-50.

62. Плахотип О. Як ми хочемо прогресу: екологічна освіта школярів. *Світло*. 2000. №3. С. 37-39.

63. Плешаков А.А. Екологічні проблеми і початкова школа. *Початкова школа*. 2001. № 5. С. 2-8.
64. Програма дій «Порядок денний на ХХІ століття». Київ: Інтерсфера, 2000. 359 с.
65. Програма розвитку виховання в системі освіти України на 2003-2012 роки. *Національна програма виховання дітей і молоді в Україні: стан та перспективи*: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. Херсон: ХДУ, 2003. С.8-29.
66. Пурдя Л. Екологічна освіта і виховання молодших школярів. *Початкова школа*. 2007. № 6. С.14-15.
67. Пустовіт Г.П. Теоретико-методичні основи екологічної освіти і виховання учнів 1-9 класів у позашкільних навчальних закладах: Монографія. Київ – Луганськ : Альма-матер, 2004. 540 с.
68. Пушкарьова Т.О., Король О.В. Методи формування екологічної культури у навчально-виховному процесі. *Світ виховання*. 2006. № 1 (14). С.29-40.
69. Ромальська М. В. Інтегрований урок природознавства та розвитку мовлення в 3 класі. *Початкове навчання та виховання*. 2007. №26-27. С.28-30.
70. Руссо Ж.-Ж. у книзі «Еміль, чи Про виховання». URL: <http://surl.li/helfuu>
71. Рябчук Т., Івченко Н. Виховання екологічно свідомої особистості. *Директор школи*. 2008. Берез. (№ 9). С.17-19.
72. Савченко О.Я. Дидактика початкової школи. Київ: Генеза, 1999. 324 с.
73. Савченко О.Я. Екологія дитинства: В.О.Сухомлинський і сучасна початкова школа. *Початкова школа*. 2000. № 11. С.1-4.
74. Савченко О.Я. Урок у початкових класах. Київ: Освіта, 1993. 224 с.

75. Січко І. Використання педагогічних ідей В.О. Сухомлинського для розвитку екологічної культури молодших школярів. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. Вип. 41. 2012. С. 201-207.

76. Сухомлинський В.О. Вибрані твори в 5-ти томах. Т.3. Київ: Рад. школа, 1977. 670 с.

77. Сухомлинський В.А. Серце віддаю дітям. Київ: Радянська школа, 1988. 220 с.

78. Типова освітня програма, розроблена під керівництвом Савченко О. Я. 1-2 клас. URL: <https://bit.ly/3C2GSY1>

79. Типова освітня програма, розроблена під керівництвом Савченко О. Я. 3-4 клас. URL: <https://bit.ly/3c56N6Y>

80. Філонюк Р.В. Екологічне виховання на уроках української мови. *Вивчаємо українську мову та літературу*. 2006. Трав.(№ 13). С.17-20.

81. Фіцула М.М. Педагогіка. Київ: Вид. центр. «Академія», 2002. 528 с.

82. Химинець О. Психолого-педагогічні основи екологічного виховання. *Початкова школа*. 1998. № 4. С. 38-40.

83. Христофор А. Сутність і дидактичні можливості екологічного виховання. *Початкова школа*. 2007. № 6. С.9-12.

84. Червонецький В. В. Екологічна освіта і виховання молоді шкільного віку в контексті духовного імперативу. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. URL: <http://surl.li/wkrlfa>

85. Шишкіна Ю.О. Теоретичні основи підготовки майбутніх учителів початкових класів до екологічного виховання учнів. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2014. № 4 (38). URL: <http://www.psyh.kiev.ua>.

86. Ягупов В.В. Педагогіка: Навчальний посібник. Київ: Либідь, 2003. 560 с.

87. Яковенко О., Люлька Л. Світ природи на уроках мови. *Початкова школа*. 2002. №2. С.27-28.